

**ЕПІДИГМАТИЧНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ КОМПОНЕНТІВ
ІМЕННИКОВИХ ПАРАДИГМ ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНОГО ПОЛЯ
«ІНТЕЛЕКТ»**

Ростислав УГРИНЮК, Василь УГРИНЮК (Івано-Франківськ, Україна)

В представленій статті здійснюється епідигматико-дериваційний аналіз компонентів іменникових парадигм лексико-семантичного поля «інтелект», який дозволяє побачити особливості формування семантики слів та визначити основні напрямки цього процесу.

Ключові слова: *епідигматичні характеристики, семантична структура багатозначного слова, лексико-семантичний варіант, семема, семний комплекс, сема.*

The article deals with the epidigmatic and derivation analysis of the components of the noun paradigms of the lexical and semantic field «intellect» that fundamentally corresponds to the peculiarities of word's semantic and determines the main directions of this process.

Key words: *epidigmatic characteristics, semantic structure of a polysemantic word, lexical and semantic variant, sememe, seme complex, seme.*

Системно-структурна концепція значення відкрила нові перспективи для дослідження змістової сторони слова [5, с. 37], розуміння його структурності. Семантичними складниками змістової структури на рівні слова є: семантична система (структура) багатозначного слова, чи семантема; ЛСВ (семема); семний комплекс і сема.

Під семантичною структурою (системою) слова, як правило, розуміють структурну сукупність лексико-семантичних варіантів слова, що перебувають один стосовно одного в епідигматичних відношеннях семантичної деривації [2; 5, с. 37]. Змістова сторона ЛСВ, чи семема, також розкладається на структури окремих значень [1, с. 14], що включають необхідний мінімум сем та семних комплексів, яких має вистачити для повноцінного розуміння семантики слова. У тлумачному словнику семема відповідає його шпальті, маркованій арабською цифрою 1, 2, 3 і т.д.; сема – окремому слову з її тлумачення [3, с. 76], а семний

комплекс, що перебуває на етапі формування нового значення, розмежовується у складі семми крапкою з комою [4].

Саме ці елементи семантичної структури слова з метою виявлення асоціативних особливостей їх епідигматико-дериваційного становлення вивчалися в нашому дослідженні на основі німецького універсального тлумачного словника Duden [7], нового німецького тлумачного словника Lingen [8], словника сучасної німецької мови під ред. Г. Варіга [9], німецького словника, виданого К. Бюнтінгом і Р. Каратас [6]. У цих межах ми визначили «спільне значеннєве ядро» шляхом виявлення пересічень сем та виокремили диференційні елементи в рамках кожної парадигми на позначення інтелекту, що проводиться вперше.

Зауважимо, що під парадигмою, у нашому дослідженні, розуміємо – невелику за обсягом мікросистему, що входить до складу лексико-семантичної групи (ЛСГ), яку, в свою чергу, включає лексико-семантичне поле (ЛСП). Іншими словами, ЛСП відзначається ієрархічною будовою та включає різночастиномовні лексико-семантичні групи, а ЛСГ – менші за обсягом синонімічні ряди (парадигми).

Для виокремлення компонентів парадигм, ми провели квантитативний аналіз парадигматичних зв'язків між компонентами ЛСГ. Кількісна обробка даних показала, що **іменникова парадигма I.1** включає, за опрацьованими лексикографічними джерелами, такі іменники: *Verstand, Hirn, Klugheit, Geist, Intellekt*. Їхнім спільним значенням є *Verstand* – «розум, інтелект», яке, у свою чергу, акумулює наступний дериваційно поєднаний набір сем: *здатність розуміти, утворювати поняття, робити висновки, судження, мислити*. Крім цього, компоненти I.1 характеризуються такими семемами та семними комплексами (у табл. 1).

Таблиця 1

Семми та комплекси сем компонентів I.1

I.1	Verstand	Hirn	Klugheit	Geist	Intellekt
семми, комплекси сем	1. Fähigkeit zu verstehen, Begriffe zu	1. a) Gehirn b) als Speise verwendetes,	1. a) scharfer Verstand, Intelligenz	1. a) denkendes Bewusstsein des Menschen,	1. Verstand 2. Denkvermögen 3. Fähigkeit,

	bilden, Schlüsse zu ziehen, zu urteilen, zu denken	zubereitetes Gehirn eines Schlachttieres 2. (ugs.) Verstand eines Menschen; Kopf (als Sitz der Denkfähigkeit, des Verstandes)	b) kluges Verhalten, Vernunft 2. (meist iron.) [angeblich] kluge Bemerkungen, weise Sprüche	Verstandeskraft, Verstand b) Scharfsinn, Esprit 2. Gesinnung; innere Einstellung, Haltung	durch Denken Erkenntnisse zu erhalten

Слід зазначити, що ці компоненти парадигми мають ще й інші похідні семи та семми, якими вони диференціюються. Слово *Hirn* тлумачиться в основному як «Gehirn; als Speise verwendetes, zubereitetes Gehirn eines Schlachttieres»; *Klugheit* переважно з іронічним відтінком уживається в значенні «kluge Bemerkungen, weise Sprüche»; *Geist* пояснюється лексемою *Haltung* «самовладання, спокій, душевна рівновага».

Зупинимось детальніше на дериваційно-асоціативних відношеннях полісемічних компонентів I.1. Так, семні комплекси іменника *Hirn* 1a) «Gehirn» та b) «als Speise verwendetes, zubereitetes Gehirn eines Schlachttieres» асоціюються за зовнішньою схожістю, але різним функціональним призначенням. Утворення комплексу сем 2. «Verstand eines Menschen; Kopf (als Sitz der Denkfähigkeit, des Verstandes)» характеризується метонімічним перенесенням з частини на ціле, оскільки мозок не лише забезпечує перебіг інтелектуальних процесів, а й є керівним центром цілого організму.

Семні комплекси *Klugheit* 1b) «kluges Verhalten, Vernunft», 2. «[angeblich] kluge Bemerkungen, weise Sprüche» відносно 1a) «scharfer Verstand, Intelligenz» вказують на метонімічне перенесення з частини на ціле. У такий спосіб структура інтелекту (1a) включає розумну поведінку та відповідні висловлювання.

Семми *Intellekt* 2. «Denkvermögen» та 3. «Fähigkeit, durch Denken Erkenntnisse zu erhalten» вказують не стільки на метонімічне перенесення з цілого на частину, скільки на їх гіперо-гіпонімічне включення, оскільки найчастіше інтелект (1. «Verstand») асоціюється саме з мисленням.

Іменникова парадигма I.2. У I.2 входять такі лексеми: *Geist, Esprit, Bewußtsein, Besinnung, Vernunft*. Їх об'єднує спільна архісемема *Geist* – «розум, напрям думок, дотепність» з семами, які вона включає: *мисляча свідомість людини, міць розуму, кмітливість, тямущість, дотепність, самовладання, спокій, душевна рівновага*. Скажімо, слово *Esprit* пояснюється «*Geist*», *Vernunft* – «*geistiges Vermögen des Menschen*», компонент *Bewusstsein* входить в тлумачення домінанти *Geist, Besinnung* включає сему «*denkendes Bewusstsein*». При цьому компоненти I.1 характеризуються такими семемами та семними комплексами (у табл. 2):

Таблиця 2

Семемі та комплекси сем компонентів I.2

I.2	Geist	Esprit	Bewusstsein	Besinnung	Vernunft
семемі, комп- лекси сем	1. denkendes Bewusstsein des Menschen, Verstandeskraft, Verstand b) Scharfsinn, Esprit 2. Gesinnung; innere Einstellung, Haltung	Geist, geistreicher Witz	1. a) Zustand, in dem man sich einer Sache bewusst ist; deutliches Wissen von etw., Gewissheit b) Gesamtheit der Überzeugungen eines Menschen, die von ihm bewusst vertreten werden c) (Psych.) Gesamtheit aller jener psychischen Vorgänge, durch die sich der Mensch der Außenwelt und seiner selbst bewusst wird 2. Zustand geistiger Klarheit; volle Herrschaft über seine Sinne	1. Bewusstsein; 2. Nachdenken, ruhige Überlegung	geistiges Vermögen des Menschen, Einsichten zu gewinnen, Informationen zu verarbeiten und sein Handeln daraus abzuleiten

Як бачимо, компоненти диференціюються, з одного боку, семами *мисляча свідомість людини, кмітливість, тямущість, дотепність (Geist, Esprit, Bewusstsein)* та, з іншого боку, *роздумувати не кваплячись, досвід (Besinnung, Vernunft)*.

Розглянемо детальніше дериваційно-асоціативні відношення полісемічних компонентів I.2.

Із значень лексеми *Geist* бачимо, що семема 1a) «scharfer Verstand, Intelligenz» лежить в основі 1б) «Scharfsinn, Esprit», оскільки розумова здатність уможливорює кмітливість, тямовитість.

На основі розгляду внутрішньої структури іменника *Bewusstsein* виявлено, що його семема 1b) «Gesamtheit der Überzeugungen eines Menschen, die von ihm bewusst vertreten werden», 1c) (Psych.) «Gesamtheit aller jener psychischen Vorgänge, durch die sich der Mensch der Außenwelt und seiner selbst bewusst wird» та 2. «Zustand geistiger Klarheit; volle Herrschaft über seine Sinne» утворені від 1a) «Zustand, in dem man sich einer Sache bewusst ist» в результаті метафоричного перенесення, яке ґрунтується на функціональній подібності, оскільки процес усвідомлення властивий усім семемам.

Семема *Besinnung* 1. «Bewusstsein»; 2. «Nachdenken, ruhige Überlegung» асоціюються за суміжністю, оскільки мислення можливе лише при свідомості.

Лексема *Vernunft* описується одним семним комплексом «geistiges Vermögen des Menschen, Einsichten zu gewinnen, Informationen zu verarbeiten und sein Handeln daraus abzuleiten». При цьому слід зазначити, що семи цього комплексу поєднані логічними ланцюгами, елементи яких асоціюються між собою у свідомості мовців як шлях досягнення результату для практичного інтелекту.

Іменникова парадигма І.3. Об'єднуючою для парадигми І.3 є лексема *Vernunft*, основна семема якої включає такі семи: *розумові здібності людини діяти розсудливо, виявляти взаємозв'язок, спостерігати, скласти свою думку і керуватися нею у своїх діях*. Лексема *Besinnung* диференціюється в межах парадигми семним комплексом «Nachdenken, ruhige Überlegung», *Verständnis* – семою «Verstehen», тобто рівнем розуміння, осмислення, *Erkenntnis* – семним комплексом «durch geistige Verarbeitung von Eindrücken und Erfahrungen gewonnene Einsicht». Компоненти І.3 характеризуються такими семемами та семними комплексами (у табл. 3).

Таблиця 3

Семема та комплекси сем компонентів І.3

I.3	Vernunft	Ratio	Besinnung	Verständnis	Erkenntnis	Klugheit
семемі компл. сем	geistiges Vermögen des Menschen, Einsichten zu gewinnen, Informationen zu verarbeiten und sein Handeln daraus abzuleiten	Vernunft; schlussfolgernder, logischer Verstand	1. Bewusstsein; 2. Nachdenken, ruhige Überlegung	1. a) das Verstehen b) Fähigkeit, etw. geistig zu erfassen 2. Fähigkeit, sich in jmdn., etw. hineinzusetzen, jmdn., etw. zu verstehen 3. innere Beziehung zu etw.; Einfühlungsvermögen	1. durch geistige Verarbeitung von Eindrücken und Erfahrungen gewonnene Einsicht 2. Fähigkeit des Erkennens, des Erfassens der Außenwelt	1. a) scharfer Verstand, Intelligenz b) kluges Verhalten, Vernunft 2. (meist iron.) [angeblich] kluge Bemerkungen, weise Sprüche

Як бачимо, компоненти I.3 мають такі диференційні семемі та окремі семи: *Ratio* «logischer Verstand», *Besinnung* «Bewusstsein», *Verständnis* «Einvernehmen», *Erkenntnis* «Fähigkeit des Erkennens, des Erfassens der Außenwelt», *Klugheit* «scharfer Verstand», оскільки в їх основі лежать логічні операції. Компонент *Ratio* описується семним комплексом «Vernunft», який позначає інтелект, що ґрунтується на досвіді, асоціюється з передумовою для того, щоб здійснювати логічні мисленнєві операції «schlussfolgernder, logischer Verstand».

Семемі полісеманта *Verständnis*: 1a) «das Verstehen», 1b) «Fähigkeit, etw. geistig zu erfassen», 2. «Fähigkeit, sich in jmdn., etw. hineinzusetzen, jmdn., etw. zu verstehen», 3. «innere Beziehung zu etw.; Einfühlungsvermögen», асоціюються за суміжністю, оскільки кожна з них ґрунтується на пізнавальних здібностях.

Також асоціюються за суміжністю семемі іменника *Erkenntnis*, бо 1. «durch geistige Verarbeitung von Eindrücken und Erfahrungen gewonnene Einsicht» та 2. «Fähigkeit des Erkennens, des Erfassens der Außenwelt» вказують на пізнавальну здібність – мислення.

Щодо опису *Vernunft* – див. I.2.

Іменникова парадигма I.4. У мікросистемі I.4 входять лексеми: *Intellekt*, *Scharfsinn*, *Denkvermögen*, *Erkenntnis*. Спільною для всіх компонентів є семема *Intellekt*, яка включає такі семи: *здатність здійснювати пізнавальні процеси за допомогою мислення; здібність до мислення, пізнання*. Слід зазначити, що *Scharfsinn* включає семний комплекс «wacher Intellekt, der sofort das Wesentliche

erfasst», *Denkvermögen* – «Vermögen des Denkens», *Erkenntnis* – семему «Fähigkeit des Erkennens, des Erfassens der Außenwelt». Крім цього, I.4 характеризуються такими семемами та семними комплексами (у табл. 4).

Таблиця 4

Семеми та комплекси сем компонентів I.4

I.4	Intellekt	Scharfsinn	Denkvermögen	Erkenntnis
семеми, комплекси сем	1. Verstand 2. Denkvermögen 3. Fähigkeit, durch Denken Erkenntnisse zu erhalten	wacher Intellekt, der sofort das Wesentliche erfasst	Vermögen des Denkens	1. durch geistige Verarbeitung von Eindrücken und Erfahrungen gewonnene Einsicht 2. Fähigkeit des Erkennens, des Erfassens der Außenwelt

Також для компонента I.4 *Erkenntnis* характерна семема, якою він диференціюється: «durch geistige Verarbeitung von Eindrücken und Erfahrungen gewonnene Einsicht». Дане тлумачення вказує на логічні операції, що базуються на досвіді індивіда.

Щодо опису *Intellekt* та *Erkenntnis* – див. I.1 та I.3 відповідно.

Іменникова парадигма I.5. Парадигма I.5 включає іменники: *Intelligenz*, *Scharfsinn*, *Grütze*, *Klugheit*, *Denkvermögen*, *Auffassungsgabe*, *Geisteskraft*, *Begabung*. Їх об'єднує спільна семема *Intelligenz*, яка, у свою чергу, включає такий набір сем: *здатність абстрактно та розсудливо, розважливо мислити і, як наслідок, правильно діяти*, тобто поєднуються логічні операції та логічні операції на досвіді.

Розглянемо докладніше об'єднуючі семеми та окремі семи кожного з компонентів. *Scharfsinn* тлумачиться «wacher Intellekt», *Grütze* – «Verstand», *Klugheit* – «scharfer Verstand» та «Umsicht, Vernunft», *Denkvermögen* – «Vermögen des Denkens», *Auffassungsgabe* – «Fähigkeit, Vermögen zu begreifen», *Geisteskraft* – «Kraft des Geistes», *Begabung* – «angeborene Befähigung zu bestimmten Leistungen; Talent». Як бачимо, усі іменники вказують на вроджені розумові здібності, лише домінанта *Intelligenz* та компонент *Klugheit* з усіх перелічених поєднують логічні операції та досвід водночас. Крім цього, компоненти I.5 характеризуються такими семемами та семними комплексами (у табл. 5).

Семеми та комплекси сем компонентів I.5

I.5	Intelligenz	Grütze	Klugheit	Begabung
семеми, комплекси сем	1. Verstand 2. Fähigkeit [des Menschen], abstrakt und vernünftig zu denken und daraus zweckvolles Handeln abzuleiten 3. Geistige Führungsschicht	1. a) geschälte, grob bis fein gemahlene Getreidekörner (bes. Hafer, Gerste, Buchweizen) zur Herstellung von Suppen, Brei, Grützwurst; b) Brei aus Grütze 2. Verstand	1. a) scharfer Verstand, Intelligenz b) kluges Verhalten, Vernunft 2. (meist iron.) [angeblich] kluge Bemerkungen, weise Sprüche	1. natürliche Anlage, angeborene Befähigung zu bestimmten Leistungen 2. Talent

Примітка до таблиці: компоненти *Scharfsinn*, *Denkvermögen*, *Auffassungsgabe*, *Geisteskraft* тлумачаться однією семемою.

Слід зазначити, що компоненти парадигми мають ще й інші семеми, якими вони диференціюються. Основною семемою лексеми *Grütze* є, наприклад, «geschälte, grob bis fein gemahlene Getreidekörner; Brei», а *Klugheit* вживається ще в похідному іронічному значенні «kluge Bemerkungen, weise Sprüche».

Серед значень полісеманта *Intelligenz* спостерігаємо метонімічне перенесення. У такий спосіб семема 2. (Fähigkeit [des Menschen], abstrakt und vernünftig zu denken) позначає вагому пізнавальну здібність «мислення», яка здебільшого вказує на інтелект в цілому (1. «Verstand»). Семема (3) утворена від семемі (1) у результаті метонімічного перенесення якості на її носіїв, оскільки представники соціальної групи освічених людей асоціюються передусім з розумовими здібностями.

Grütze описується значеннями, в основі утворення яких спостерігається метафоричне перенесення смислу з 1a) «geschälte, grob bis fein gemahlene Getreidekörner» – „зерно злаків“, 1б) «Brei aus Grütze» – „каша“ на інтелектуальні здібності індивіда на основі візуальної схожості каші та мозку людини.

Щодо *Begabung* – див. I.7.

Іменникова парадигма I.6. Мікросистема I.6 поєднує лексичні одиниці *Begriffsvermögen*, *Auffassungsgabe*, *Grips*. Їхньою спільною семемою є *Auffassungsgabe* – «кмітливість; тямущість, тямовитість», в яку входить сема «здатність розуміти, осягати (розумом)».

Слід зазначити, що компоненти I.6 *Begriffsvermögen, Auffassungsgabe, Grips* описуються лише одним семним комплексом.

Іменникова парадигма I.7. Парадигма I.7 включає іменники *Klugheit, Begabung, Talent*. Їх об'єднує спільна семема *Begabung* – «обдарування, хист», яка включає семи: *вроджена здатність для досягнення певного успіху, результату; талант*. *Begabung* описується «natürliche Anlage, angeborene Befähigung zu bestimmten Leistungen», *Talent* – «Begabung, die jmdn. zu ungewöhnlichen Leistungen befähigt», *Klugheit* – «scharfer Verstand» та «Umsicht, Vernunft». Слід зазначити, що всі іменники вказують на вроджені розумові здібності, лише компонент *Klugheit* поєднує логічні операції та досвід водночас. Загалом, компоненти I.7 характеризуються такими семемами та семними комплексами (у табл. 6).

Таблиця 6

Семеми та комплекси сем компонентів I.7

I.7	Klugheit	Begabung	Talent
семеми, комплекси сем	1. a) scharfer Verstand, Intelligenz b) kluges Verhalten, Vernunft 2. <Pl.> (meist iron.) [angeblich] kluge Bemerkungen, weise Sprüche	1. natürliche Anlage, angeborene Befähigung zu bestimmten Leistungen 2. Talent	1. a) Begabung, die jmdn. zu ungewöhnlichen bzw. überdurchschnittlichen Leistungen auf einem bestimmten, bes. auf künstlerischem Gebiet befähigt b) jmd., der Talent hat 2. altgriechische Gewichts- und Münzeinheit

Крім цього, компоненту *Talent* властиві диференційні семеми «Begabung besonders auf künstlerischem Gebiet; altgriechische Gewichts- und Münzeinheit».

Компонент *Begabung* описується двома спорідненими за смислом семемами: 1. «natürliche Anlage, angeborene Befähigung zu bestimmten Leistungen», 2. «Talent». Слід зазначити, що лише один словник [236, S. 220] також наводить тлумачення «jmd., der begabt ist». У даному випадку спостерігаємо метонімічне перенесення характеристики на її носія, за яким вроджена здібність позначає обдаровану людину.

У результаті епідигматико-дериваційних процесів семантична структура *Talent* також включає значення 1b) «jmd., der Talent hat», яке утворилось

внаслідок метонімічного перенесення з частини на ціле. Як бачимо, обдарованість позначає талановиту людину. Що стосується семми 2. «altgriechische Gewichts- und Münzeinheit», то вона свого часу дала поштовх для утворення значення 1a) «Begabung» внаслідок метафоричного перенесення, яке ґрунтується на функціональній подібності. Вартість старогрецької монети та одиниця ваги асоціюються з вартістю та вагою таланту індивіда.

Підсумовуючи, слід зазначити, що інтелект практично порівну виражають як полісемічні (13), так і моносемічні іменники (12). Найбільш поширеним процесом утворення нових значень іменників є метафора (5) та метонімія (4).

Епідигматико-дериваційний аналіз дозволяє побачити особливості формування семантики слів, визначити основні напрямки цього процесу. У перспективі для його вивчення доцільно зіставити дані лексикографії з даними, отриманими в результаті аналізу текстів.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Апроксимативні методи вивчення лексичного складу : навч. посіб. / [Левицький В.В., Огуй О.Д., Кійко С.В., Кійко Ю.Є.]. – Чернівці : Рута, 2000. – 136 с.
2. Арнольд И.В. Семантическая структура слова в современном английском языке / И.В. Арнольд // Ученые записки Ленингр. ГПИ им. А.И. Герцена. – Ленинград, 1966. – Т. 295. – С. 3–192.
3. Караулов Ю.Н. Общая и русская идеография / Ю.Н. Караулов. – М. : Наука, 1976. – 250 с.
4. Мельник Р. Проблема виділення семних комплексів до епідигматичних характеристик прикметників зі значенням «старанний» / Р. Мельник, О. Огуй // Наук. вісник Чернівецького ун-ту : зб. наук. праць. – Вип. 267 : Германська філологія. – Чернівці : Рута, 2005. – С. 20–33.
5. Огуй О.Д. Полісемія в синхронії, діахронії та панхронії: Системно-квантитативні аспекти полісемії в німецькій мові та мовах Європи / О.Д.Огуй. – Чернівці : Золоті литаври, 1998. – 370 с.

СПИСОК ЛЕКСИКОГРАФІЧНИХ ДЖЕРЕЛ

6. Bünning K., Karatas R.: Deutsches Wörterbuch – Chur/Schweiz: Isis Verlag AG, 1996. – 1472 S.
7. Duden. Deutsches Universalwörterbuch. – Mannheim / Wien / Zürich: Dudenverlag, 1996. – 1816 S.
8. Lingen. Neues deutsches Wörterbuch – Köln: Lingen Verlag, 2003. – 1055 S.
9. Wahrig G. Wörterbuch der deutschen Gegenwartssprache. – Gütersloh: Bertelsmann Lexikon Verlag GmbH, 1994. – 1824 S.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Ростислав Угринюк – кандидат філологічних наук, доцент кафедри німецької філології Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника

Наукові інтереси: проблеми семантики

Василь Угринюк – кандидат філологічних наук, доцент кафедри іноземних мов і країнознавства Інституту туризму Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника

Наукові інтереси: проблеми семантики